

Βέμπερ και Μαρξ Προτεσταντισμός και Καπιταλισμός*

Συνηθίζεται, τόσο στη Γαλλία όσο και στις ΗΠΑ, να αντιπαραθέτουν τον Βέμπερ και τον Μαρξ σαν να πρόκειται για δύο αντιτιθέμενα και ασυμβίβαστα μεταξύ τους παραδείγματα στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών. Ωστόσο, παρά τις αδιαμφισβήτητες διαφορές τους, έχουν πολλά κοινά: μοιράζονται μια έποψη του σύγχρονου καπιταλισμού ως σύμπαντος όπου «τα άτομα κατευθύνονται από αφαιρέσεις» (Μαρξ), όπου οι απρόσωπες και «αντικειμενοποιημένες» (versachlicht) σχέσεις αντικαθιστούν τις προσωπικές σχέσεις εξάρτησης και όπου η συσσώρευση κεφαλαίου μετατρέπεται, σε μεγάλο βαθμό παράλογα, σε αυτοσκοπό. Εξάλλου, συμφωνούν και οι δύο στον προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων από τις θέσεις εξουσίας στην αγορά και την κατάσταση ιδιοκτησίας, για να καταλήξουν ότι το ορθολογικό/γραφειοκρατικό Κράτος αποτελεί μια αναγκαία συνθήκη του καπιταλισμού –και αντιστρόφως– καθώς και ότι το μονοπώλιο της βίας συνιστά την ουσία της κρατικής εξουσίας¹.

Σε πολλά ζητήματα οι αναλύσεις τους είναι τόσο παρεμφερείς ώστε γίνεται δύσκολο να τις διακρίνει κανείς: ποιος έχει γράψει ότι ο καπιταλισμός «προϋποθέτει [...] ιδιοποίηση όλων των υλικών μέσων παραγωγής (γη, εξοπλισμούς, μηχανήματα, εργαλεία, κ.λπ.) από κερδοφόρες, αυτόνομες και ιδιωτικές επιχειρήσεις που τα νέμονται ελεύθερα»; Ποιος έχει ορίσει τους «ελεύθερα εργαζόμενους» ως άτομα που «βρίσκονται στην οικονομική ανάγκη να πουλούν ελεύθερα την εργατική τους δύναμη στην αγορά»; Ποιος έχει επιμείνει στο γεγονός ότι «πρόκειται για μια συγκυρία αντίθετη με την ουσία του καπιταλισμού, η οποία και εμποδίζει την εμφάνισή του, το να λείπει μια τέτοια τάξη μη κατόχων, ευρισκόμενη στην ανάγκη να πουλά την ικανότητά της για εργασία»; Ποιος τελικά περιέγραψε τον νόμο για τους φτωχούς, που προωθήθηκε από τη βασίλισσα Ελισάβετ, ως εφαρμογή απ' το Κράτος «της εκμετάλλευσης των μικρών αγροτών, που εξαρτιόνταν από μεγαλύτερους γαιοκτήμονες, της μετατροπής της γης σε βοσκοτόπια για τα πρόβατα»; Η απάντηση είναι προφανώς... ο Μαξ Βέμπερ, στην *Οικονομική Ιστορία*².

Ποιες όμως είναι οι πραγματικά βαθιές ασυμφωνίες λόγω των οποίων οι δύο στοχαστές αντιπαρατίθενται; Πρόκειται για θεμελιωδώς πολιτικές και μεθοδολογικές διαφορές. Μια λέξη σε σχέση με το πρώτο σημείο, προτού προσεγγίσουμε εκτενέστερα το δεύτερο: ο Βέμπερ τάχθηκε με το μέρος του (ιμπεριαλιστικού) γερμανικού εθνικισμού, που περιελάμ-

Ο Michael Löwy είναι διευθυντής Ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Ερευνών της Γαλλίας.

* Άρθρο με τίτλο «Weber et Marx. Protestantisme et capitalisme». *La Pensée*, 314, Απρίλιος 1998.

βανε και τις γερμανικές βλέψεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ ο Μαρξ, προφανώς, παρέμεινε επίμονα τοποθετημένος στο πλευρό του διεθνούς σοσιαλισμού. Αυτό εξηγεί ένα μεγάλο μέρος των θεωρητικών τους διαφορών σε ό,τι αφορά την καπιταλιστική εκμετάλλευση (που αγνοήθηκε από τον Βέμπερ), την πάλη των τάξεων, το Κράτος και το Έθνος.

Οι μεθοδολογικές ασυμφωνίες –που ασφαλώς και ενέχουν μια πολιτική διάσταση– αφορούν τον ιστορικό υλισμό, ενώ βρίσκουν το σημείο αποκρουστέας τους –για τον Βέμπερ– στο ζήτημα του ρόλου του προτεσταντισμού κατά τη γένεση του καπιταλισμού. Ποιες είναι οι αντίστοιχες αναλύσεις τους ως προς αυτό το ζήτημα;

Ο Μαρξ ερμηνεύει γενικά την προέλευση του σύγχρονου καπιταλισμού μέσω της έννοιας της πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου –σύμφωνα με το *Κεφάλαιο*, πρόκειται για τη βίαιη απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας των χωρικών διαμέσου των περιφράξεων και για την άγρια λεηλασία των αποικιών της Αμερικής, και όχι για την «αποταμίευση» των ατομικών καπιταλιστών, όπως κατά τον Βέμπερ, η οποία εξηγεί τη διαμόρφωση του κεφαλαίου. Εύκολα βλέπουμε τις πολιτικές επιπτώσεις αυτής της γραμμής ιστορικής ερμηνείας η οποία, ειρήσθω εν παρόδω, επιμένει κυρίως στο ρόλο των εξωοικονομικών παραγόντων –την επέμβαση της κρατικής βίας– κατά τη γένεση του βιομηχανικού καπιταλισμού.

Αυτό δεν σημαίνει ότι το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στον προτεσταντισμό και τον καπιταλισμό δεν ενδιαφέρει τον Μαρξ. Χωρίς να του αποδίδει έναν ρόλο εξίσου κεντρικό με αυτόν που αργότερα του απέδωσε ο Βέμπερ, ο Μαρξ δεν αναγνωρίζει λιγότερο τον δεσμό που υφίσταται ανάμεσα στο θρησκευτικό φαινόμενο και την οικονομική διαδικασία. Ωστόσο, αντίθετα με ό,τι θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, η συνάφεια αυτή εξετάζεται από πολλές οπτικές γωνίες, χωρίς να μπορεί κανείς να εξαγάγει ένα και μοναδικό μοντέλο αιτιότητας.

Η πλέον «κλασική» προσέγγιση είναι ασφαλώς εκείνη που θα θεωρούσε την προτεσταντική μεταρρύθμιση *αντανάκλαση* της αστικής κοινωνίας. Όπως, επί παραδείγματι, στο ακόλουθο απόσπασμα: «Ο θρησκευτικός κόσμος δεν είναι παρά η αντανάκλαση του πραγματικού κόσμου. Μια κοινωνία στην οποία το προϊόν της εργασίας παίρνει τη μορφή του εμπορεύματος [...] μια τέτοια κοινωνία βρίσκει στον χριστιανισμό, με τη λατρεία του αφηρημένου ανθρώπου, και κυρίως στις αστικές του μορφές, του προτεσταντισμού, του ντεϊσμού κ.λπ., το πιο βολικό θρησκευτικό συμπλήρωμα»³. Ωστόσο, ακόμη και σ' αυτή την παράγραφο παρατηρούμε μια κάποια ευελιξία: η συμπληρωματικότητα δεν έχει την ίδια έννοια με την αντανάκλαση. Ο Μαρξ φαίνεται να διατάζει ανάμεσα σε δύο αρκετά διαφορετικούς τύπους κοινωνικοϊστορικής σχέσης.

Ενίοτε, ο Μαρξ εξυπονεί μια αιτιώδη σχέση για την οποία η θρησκεία θα αποτελούσε έναν ενεργό παράγοντα στη διαμόρφωση του καπιταλισμού. Προκειμένου, λ.χ., να στηρίξει τον ισχυρισμό σύμφωνα με τον οποίο «ο προτεσταντισμός αποτελεί ουσιαστικά μια αστική θρησκεία», αναφέρεται στο ρόλο που έπαιξε η Μεταρρύθμιση στην Αγγλία, ως προς τη διαρπαγή της εκκλησιαστικής περιουσίας και των κοινοτικών γαιών: δίνοντας «μια καινούργια και τρομερή ώθηση στη βίαιη απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας του λαού κατά τον 16ο αιώνα, η καινούργια θρησκεία ευνόησε την πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου». Με ακόμη πιο ρητό τρόπο ισχυρίζεται σ' άλλο απόσπασμα ότι: «Ο προτεσταντισμός με τη μετατροπή που επιχειρεί να γίνουν σχεδόν όλες οι ημέρες αργίας εργάσιμες παίζει ήδη έναν σημαντικό ρόλο στη γένεση του κεφαλαίου»⁴.

Πιο ενδιαφέρουσα από την εμπειρική εγκυρότητα αυτών των ιστοριογραφικών αναλύσεων είναι η μεθοδολογική τους σημασία: η αναγνώριση της θρησκείας ως μίας από τις σημαντικές αιτίες των οικονομικών μεταβολών που οδηγούν στην εγκαθίδρυση του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος.

Πού να καταλήξουμε: αιτία ή αντανάκλαση; Το ζήτημα αυτό δεν φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα τον Μαρξ: το ουσιαστικό σύμφωνα με τον ίδιο είναι να αποσαφηνιστεί η εσωτερική και αποτελεσματική διασύνδεση των δύο φαινομένων. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να επανέλθουμε σ' ένα απόσπασμα από τα *Grundrisse* (1857-1858), όπου γίνεται υπαινιγμός για έναν ενυπάρχοντα δεσμό ανάμεσα στην προτεσταντική ηθική και τον καπιταλισμό: «Η λατρεία του χρυσού ενέχει τον ασκητισμό της, τις αργήσεις της και τις θυσίες της: την αποταμίευση, τη λιτότητα, την περιφρόνηση των γήινων, πρόσκαιρων και φευγαλέων απολαύσεων· πρόκειται για το κινήγι του αιώνιου θησαυρού. Η απόκτηση του χρήματος συνδέεται ακόμη (*Zusammenhang*) με τον αγγλικό πουριτανισμό και τον ολλανδικό προτεσταντισμό»⁵. Ο παραλληλισμός (αλλά όχι η ταύτιση) με τις θέσεις του Βέμπερ είναι εντυπωσιακός, επειδή κυρίως ο Βέμπερ δεν θα μπορούσε να έχει διαβάσει το συγκεκριμένο χειρόγραφο του Μαρξ, το οποίο για πρώτη φορά εκδόθηκε το 1940.

Ποια είναι, λοιπόν, αντίθετα με τον Μαρξ, η προσέγγιση του Βέμπερ στο αριστούργημά του *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*; Αφετηρία του είναι η ηθική της εργασίας, η προσπάθεια και η ασκητική αποταμίευση του καπιταλιστή, που συσχετίζεται με τον πουριτανικό καλβινισμό. Η ερμηνεία αυτή, της προέλευσης του κεφαλαίου από τις αποταμιεύσεις του καπιταλιστή, ενέχει αδιαμφισβήτητα κάποια απόχρωση απολογητικής, που τη διακρίνει ριζικά από τη μαρξική ανάλυση των θρηωδών μεθόδων πρωταρχικής συσσώρευσης. Ποιες είναι όμως οι μεθοδολογικές αποκλίσεις;

Έχει συχνά ειπωθεί ότι το έργο αυτό του Βέμπερ αποτελεί ένα είδος διαλόγου με το φάντασμα του Μαρξ, μια ανασκευή, υπό κάποια έννοια, του ιστορικού υλισμού. Οι θέσεις του Μαρξ και του Βέμπερ συχνά συνοψίστηκαν με τον ακόλουθο τρόπο: για τον Μαρξ, κάθε απόπειρα επεξήγησης του δυτικού ορθολογισμού θα έπρεπε να αποδεχθεί τη θεμελιώδη σημασία της οικονομίας, και να υπολογίσει, πριν απ' όλα, τις οικονομικές συνθήκες. Κατά τον Βέμπερ αντίθετα, το πνεύμα του καπιταλισμού δεν θα μπορούσε να είναι παρά το αποτέλεσμα ορισμένων επιδράσεων της Μεταρρύθμισης.

Το πρόβλημα φαίνεται καθαρά και οι διαφορές ανάμεσα στις δύο θέσεις είναι προφανείς: υπάρχει ωστόσο ένα μικρό γεγονός καταστροφικό για την ωραία αρμονία αυτής της εικόνας: αυτό που μόλις παρουσιάσαμε ως «σύννοψη» των αντιλήψεων του Μαρξ αποτελεί μια κατά λέξη παράθεση των απόψεων του Μαρξ Βέμπερ! Στην εισαγωγή των *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (1920) –των οποίων ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει την *Προτεσταντική ηθική*– ο Βέμπερ γράφει: «Πρόκειται καταρχήν για την αναγνώριση των διακριτικών γνωρισμάτων του δυτικού ορθολογισμού, για την αναγνώριση, στο εσωτερικό του, των μορφών του σύγχρονου ορθολογισμού, και στη συνέχεια, για την επεξήγηση της προέλευσής τους. Κάθε προσπάθεια ερμηνείας αυτής της τάξης θα έπρεπε να κάνει αποδεκτή τη θεμελιώδη σημασία της οικονομίας και να υπολογίσει, πριν απ' όλα (*vor allem*), τις οικονομικές συνθήκες»⁶.

Και δεν φτάνει αυτό: αυτό που παρουσιάσαμε ως «περίληψη» των αντιλήψεων του Βέ-

μπερ συνιστά στην πραγματικότητα μια θέση την οποία θεωρούσε «παράλογη και δογματική». «Απ' την άλλη πλευρά, είναι εκτός συζήτησης να υποστηριχθεί μια θέση εξίσου παράλογη και δογματική, που θα προϋπέθετε ότι "το Πνεύμα του καπιταλισμού" [...] δεν θα μπορούσε παρά να συνιστά το αποτέλεσμα ορισμένων επιδράσεων της Μεταρρύθμισης ή και να ισχυρίζεται ακόμη ότι ο καπιταλισμός ως οικονομικό σύστημα αποτελεί δημιούργημα αυτής της ίδιας»⁷.

Στην πραγματικότητα, ο Βέμπερ παίρνει μεγάλες προφυλάξεις ώστε να μην εμφανίζεται το εγχείρημά του ως μια αιτιακή «πνευματοκρατική» ερμηνεία της ιστορίας: στην εισαγωγή του 1920, στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, υπογραμμίζει ότι «δεν θα ασχοληθούμε, λοιπόν, παρά με μία μόνο πλευρά της αιτιακής αλυσίδας», και στην πρώτη παράγραφο της *Προτεσταντικής Ηθικής* αναγνωρίζει ότι θα έπρεπε να συμπληρώσει την εργασία του με μια έρευνα η οποία θα απέβλεπε στη «διασαφήνιση του τρόπου με τον οποίο ο προτεσταντικός ασκητισμός επηρεάστηκε με τη σειρά του, τόσο ως προς τον χαρακτήρα του όσο και ως προς την εξέλιξή του, από το σύνολο των κοινωνικών συνθηκών, και ιδιαιτέρως από τις οικονομικές συνθήκες»⁸. Αναφερόμενος σε αυτό το απόσπασμα σ' ένα άρθρο πολεμικής του 1908 παρατηρεί με ειρωνεία: «Είναι πολύ πιθανόν ότι, εάν ποτέ ολοκληρώσω την έρευνά μου, θα με κατηγορούν με την ίδια οργή ότι έχω συνθηκολογήσει με τον ιστορικό υλισμό, όπως τώρα με κατηγορούν ότι συνθηκολόγησα με την ιδεολογία»⁹.

Στην περίπτωση αυτή, πώς να εξηγηθεί ότι η *Προτεσταντική Ηθική* παρουσιάστηκε τόσο συχνά ως το μεγάλο «αντιμαρξικό» έργο της σύγχρονης κοινωνιολογίας¹⁰; Μια από τις αιτίες είναι πιθανόν η πιεστική, για μια ορισμένη μερίδα ακαδημαϊκών, ανάγκη μιας «επιστημονικής ανασκευής» του ιστορικού υλισμού. Όμως, απ' την άλλη πλευρά, υπάρχουν πράγματι ορισμένα αποσπάσματα του βιβλίου του Βέμπερ που ρητά και αδιαμφισβήτητα εμφανίζονται ως πρόκληση απέναντι στον ιστορικό υλισμό και που μ' αυτά κυρίως γίνεται προσπάθεια να του αντιπαρατεθεί μια «πνευματοκρατική» αιτιακή σχέση. Πρόκειται για δύο αποσπάσματα που αφορούν την Αμερική και τον Βενιαμίν Φραγκλίν, όπου παρουσιάζονται ιστορικά γεγονότα τα οποία καταδεικνύουν, σύμφωνα με την άποψή του, την ανεπάρκεια του «απλοϊκού ιστορικού υλισμού». Θα επιχειρήσουμε να εκθέσουμε εν συντομία το περιεχόμενο αυτών των σελίδων σε σχέση με ό,τι μας φαίνεται ν' αποτελεί την κεντρική θέση του βιβλίου, και στη συνέχεια να εξετάσουμε με περισσότερο λεπτομερή τρόπο τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα, χρησιμοποιώντας τις ίδιες τις πηγές του Βέμπερ. Συνοψίζοντας, η θέση μας είναι ότι οι σελίδες αυτές δεν είναι τυπικές, σε σχέση με τον γενικό προσανατολισμό του έργου, ενώ είναι αρκετά προβληματικές από την άποψη των γεγονότων.

Ποιος είναι, σε τελική ανάλυση, ο γενικός προσανατολισμός της *Προτεσταντικής Ηθικής*; Η απάντηση στην ερώτηση αυτή δεν είναι εύκολη. Ο Βέμπερ ενίοτε αναγνωρίζει υπόρρητα την προτεραιότητα των οικονομικών μεταβολών έναντι των θρησκευτικών μεταβολών, όπως, παραδείγματος χάριν, στο απόσπασμα για την προέλευση του προτεσταντισμού στην Γερμανία: «Ένας μεγάλος αριθμός των επαρχιών του Ράιχ, οι πιο πλούσιες και οικονομικά οι πιο ανεπτυγμένες, οι πιο ευνοημένες λόγω της θέσης τους ή των φυσικών τους πόρων, η πλειονότητα κυρίως των πλούσιων πόλεων, πέρασαν στον προτεσταντισμό ήδη από τον 16ο αιώνα. Τίθεται, λοιπόν, το ιστορικό ερώτημα: γιατί οι πιο προωθημένες οικονομικά επαρχίες φάνηκαν συγχρόνως και οι πιο ευνοϊκά διαχειόμενες απέναντι στο ενδεχόμενο μιας εξέλιξης και στο εσωτερικό της Εκκλησίας;»¹¹.

Όποια και αν είναι η απάντηση σ' αυτή την ιστορική ερώτηση, στη συγκεκριμένη παράγραφο υπονοείται ότι στη Γερμανία οι κεφαλαιοκράτες έγιναν προτεστάντες και όχι οι προτεστάντες κεφαλαιοκράτες. Σ' ένα άλλο απόσπασμα –το οποίο είναι εξάλλου εξαιρετικά επικριτικό απέναντι στο «πνεύμα του καπιταλισμού»– ο Βέμπερ υπαινίσσεται ότι ο προτεσταντισμός παρείχε ηθική στήριξη σε μια ήδη υπαρκτή ιστορική τάση: «Η ιδέα ότι ο άνθρωπος έχει καθήκοντα απέναντι στον πλούτο που του έχουν εμπιστευτεί, στον οποίο υποτάσσεται σαν υπάκουος διαχειριστής και μάλιστα σαν “μηχανή κέρδους”, βαραίνει ολοκληρωτικά επάνω σε μια ζωή που παγώνει. Όπως τόσα στοιχεία από το πνεύμα του σύγχρονου καπιταλισμού, η προέλευση αυτού του τρόπου ζωής ανάγεται, μέσα από κάποιες ρίζες, στον Μεσαίωνα. Όμως, δεν είναι παρά μέσα από την ηθική του ασκητικού προτεσταντισμού που βρήκε τη συνεπή ηθική του αρχή»¹².

Ωστόσο, ο κύριος μεθοδολογικός προσανατολισμός του βιβλίου δεν επιβεβαιώνει ούτε την προτεραιότητα του οικονομικού («υλικού») παράγοντα ούτε του θρησκευτικού («πνευματικού»): συνίσταται περισσότερο σε μια απαστράπτουσα, διεισδυτική και βαθιά μελέτη της αμοιβαίας σχέσης, της εσωτερης αναλογίας, της βαθιάς διασύνδεσης των δύο πολιτιστικών δομών: της προτεσταντικής ηθικής και του πνεύματος του καπιταλισμού, χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ζήτημα της προτεραιότητας. Ο όρος που αναφέρεται σε αυτή τη σχέση είναι αυτός της εκλεκτικής συγγένειας (Wahlverwandschaft). Θα επανέλθω στη συνέχεια στο ενδιαφέρον και τις μεθοδολογικές δυνατότητες αυτής της έννοιας.

Υπάρχουν όμως αυτά τα δύο αποσπάσματα, τα σχετικά με την Αμερική και τον Βενιαμίν Φραγκλίνιο, που δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ένα απλό λεκτικό σχήμα, στα οποία διακηρύσσεται σαφέστατα και ανοιχτά η αιτιακή προτεραιότητα του «πνευματικού παράγοντα». Ας εξετάσουμε λοιπόν την αληθοφάνεια αυτών των αποσπασμάτων, χρησιμοποιώντας αποκλειστικά τις πηγές του ίδιου του Βέμπερ, δηλαδή τα έργα στα οποία ο ίδιος αναφέρεται προκειμένου να υποστηρίξει τη θέση του.

Το πρώτο απόσπασμα είναι το ακόλουθο: «Θα μιλήσουμε στη συνέχεια λεπτομερώς για το δόγμα ενός απλοϊκού ιστορικού υλισμού, σύμφωνα με τον οποίο οι ιδέες συνιστούν την αντανάκλαση ή την υπερδομή δεδομένων οικονομικών συνθηκών. Αρχεί για το σκοπό μας να παρατηρήσουμε ότι το “πνεύμα του καπιταλισμού” (με την έννοια που του προσδίδουμε εδώ) υπήρχε, χωρίς καμιά αμφιβολία, στη χώρα όπου γεννήθηκε ο Βενιαμίν Φραγκλίνος, τη Μασαχουσέτη, προτού καν αναπτυχθεί η καπιταλιστική τάξη. Από το 1632 υπήρχαν διαμαρτυρίες ενάντια στην κερδοσκοπία, που αποκλειστικά ασκούνταν στη Νέα Αγγλία, η οποία με αυτόν τον τρόπο ξεχώριζε ανάμεσα στις άλλες περιοχές της Αμερικής [...]. Στην περίπτωση αυτή, η αιτιακή σχέση είναι ασφαλώς το αντίθετο αυτού που θα υποδείκνυε ο ιστορικός υλισμός»¹³.

Καταρχήν, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το συγκεκριμένο κείμενο πολεμικής απευθύνεται λιγότερο ενάντια στον Μαρξ και περισσότερο ενάντια στον «απλοϊκό ιστορικό υλισμό»· όπως κι αν έχει το πράγμα, υποβάλλει την ιδέα, ή μάλλον ισχυρίζεται, ότι το πνεύμα του καπιταλισμού στη Μασαχουσέτη, στις αρχές του αποικισμού, δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας «καπιταλιστικής τάξης» αλλά το αποτέλεσμα της πουριτανικής ηθικής των αποίκων. Είναι πράγματι αυτό τόσο βέβαιο;

Το ερώτημα που νομίμως μπορούμε να θέσουμε είναι το ακόλουθο: αυτό το καπιταλι-

στικό πνεύμα, αυτή «η κερδοσκοπία», ήδη «απ' το 1632», εμφανίστηκε πράγματι ξαφνικά στην Αμερική, ex nihilo, ή καλύτερα ex puritanismo, δώδεκα μόνο χρόνια ύστερα απ' την άφιξη του Mayflower; Δεν θα ήταν μήπως πιο λογικό να υποθέσουμε ότι αυτό το πνεύμα δεν γεννήθηκε μυστηριωδώς στην Αμερική αλλά ότι το έφεραν οι άποικοι μαζί τους, από την Αγγλία; Με άλλα λόγια, δεν είναι πιθανόν η απληστία για το κέρδος των κατοίκων της Νέας Αγγλίας του 1632 να μην έχει πέσει στην Αμερική απ' τον ουρανό του πουριτανισμού, αλλά να έχει αναπτυχθεί στο γόνιμο έδαφος της Αγγλίας, που εκείνη την εποχή ήταν η περισσότερο καπιταλιστικά ανεπτυγμένη χώρα του κόσμου; Δεν είναι πιο πιθανόν οι μετανάστες να έφεραν με τις αποσκευές τους, όχι μόνο τον προτεσταντισμό, αλλά και την καπιταλιστική νοοτροπία; Όχι μόνο τη Βίβλο, το «Καλό Βιβλίο» –όπως το ονομάζουν οι πουριτανοί– αλλά και τα καλά λογιστικά τους βιβλία; Η υπόθεση αυτή ενισχύεται εφόσον δεχτούμε τη θεωρία του Βέμπερ για την ενυπάρχουσα συγγένεια ανάμεσα στον καπιταλισμό και τον πουριτανισμό στην Αγγλία: εάν οι πουριτανοί διέθεταν ένα «καπιταλιστικό πνεύμα», υπολογιστικό και άπληστο στην Αγγλία, δεν υπήρχε κανένας λόγος να μην εξακολουθούν να το διαθέτουν και στην αμερικανική Νέα Αγγλία.

Ο ίδιος συλλογισμός ισχύει και για τη συγκεκριμένη ανάπτυξη της βιοτεχνίας στη Νέα Αγγλία: σύμφωνα με τον Βέμπερ, «η ύπαρξη, στη Νέα Αγγλία, ήδη από την πρώτη γενιά που ακολούθησε την ίδρυση αυτής της αποικίας, επιχειρήσεων σιδηρουργίας (1643), υφαντουργείων (1659), καθώς και η άνθιση μιας εξελιγμένης βιοτεχνίας» είναι από καθαρά οικονομική άποψη εξαιρετικά εντυπωσιακή και δεν θα μπορούσε να εξηγηθεί παρά με τον ρόλο που έπαιξε η θρησκεία των πουριτανών¹⁴. Για ακόμη μια φορά, είναι η ύπαρξη της βιοτεχνίας και των εργοστασίων το προϊόν της προτεσταντικής ηθικής, ή μήπως των επαγγελματιών με υψηλό βαθμό εξέλιξης στην Αγγλία (που μεταφέρθηκαν στην Αμερική)¹⁵;

Ας συνοψίσουμε: οι προηγούμενες παρατηρήσεις δεν έχουν την αξίωση να παράσχουν μια «ιστορική υλιστική» ερμηνεία της προέλευσης του αμερικανικού καπιταλισμού, ούτε και να αρνηθούν το γεγονός ότι ο πουριτανισμός έπαιξε έναν ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία: θέλω μόνο να υποβάλω την ιδέα ότι δεν είναι τόσο βέβαιο, όπως φαίνεται να πιστεύει ο Βέμπερ, ότι «στην παρούσα περίπτωση, η αιτιώδης σχέση είναι [...] η αντίστροφη από εκείνη που θα προέβαλλε ο ιστορικός υλισμός».

Ας εξετάσουμε τώρα το δεύτερο κείμενο του Βέμπερ για την Αμερική, κείμενο που αφορά τον Βενιαμίν Φραγκλίνιο. Ο Βέμπερ συγκρίνει την εύπορη αλλά καθολική Φλωρεντία του 14ου και του 15ου αιώνα, που αποδοκίμαζε ή ανεχόταν με δυσκολία την καπιταλιστική συνθήκη η οποία θεωρεί τον πλουτισμό ως αυτοσκοπό, με τα «δάση της Πενσυλβανίας», τα οποία παρήγαγαν αυτό το υπόδειγμα καπιταλιστικού πνεύματος: «...τον 18ο αιώνα, μέσα σε μικροαστικές συνθήκες, στο εσωτερικό των δασών της Πενσυλβανίας, όπου η επιχειρηματική δραστηριότητα κινδύνευε να εκφυλιστεί σε ανταλλαγές σε είδος, από απλή έλλειψη χρήματος, όπου με δυσκολία έβρισκε κανείς ίχνος μεγάλης βιομηχανικής επιχείρησης, όπου οι τράπεζες δεν βρίσκονταν παρά στα πρώτα τους βήματα, το ίδιο αυτό γεγονός [η αναζήτηση του κέρδους ως αυτοσκοπού] έγινε δυνατόν να θεωρηθεί απ' τον Βενιαμίν Φραγκλίνιο ως η πεμπτούσια της ηθικής συμπεριφοράς και μάλιστα να το συστήνει στο όνομα του καθήκοντος. Το να μιλά κανείς εδώ, για “αντανάκλαση” των “υλικών” συνθηκών σε μια “ιδεατή υπερδομή” θα ήταν καθαρή α-νοησία. Ποιο είναι λοιπόν το πλαίσιο των ιδεών

που οδήγησαν στο να θεωρείται η δραστηριότητα αυτής της μορφής, η οποία αρχικά κατευθυνόταν αποκλειστικά προς το κέρδος, ως επάγγελμα (Beruf), απέναντι στο οποίο το άτομο αισθάνεται μια ηθική υποχρέωση; Επειδή πρόκειται για ιδέες που προσέδωσαν στη συμπεριφορά του επιχειρηματία ένα νέο ύφος, την ηθική του θεμελίωση και τη δικαίωσή του». Η απάντηση του Βέμπτερ είναι η εξής: είναι η καλβινιστική αγωγή που έλαβε από τον πατέρα του ο Β. Φραγκλίνος¹⁶.

Ας αφήσουμε κατά μέρος την περίπτωση της Φλωρεντίας –υπάρχει μια ολόκληρη διαμάχη πάνω σε αυτό το ζήτημα ανάμεσα στους Βέμπτερ, Σόμπαρτ και Κέλλερ– και ας επικεντρώσουμε την προσοχή μας στον Βενιαμίν Φραγκλίνο. Ο επιφανής Αμερικανός δεν ζούσε μέσα «στα δάση της Πενσυλβανίας», αλλά στη Φιλαδέλφεια, τη δεύτερη ή τρίτη πόλη της Αμερικής, πόλη που ήταν, σύμφωνα με όλες τις πηγές, αρκετά εύπορη κατά τον 18ο αιώνα: δεύτερον, γεννήθηκε και ανατράφηκε στη Βοστώνη (μέχρι την ηλικία των 17 ετών), την πρώτη πόλη της Αμερικής και την πιο «καπιταλιστική» απ' όλες: τρίτον, έζησε πολλά χρόνια στο Λονδίνο, που εκείνη την εποχή αποτελούσε ίσως το μεγαλύτερο καπιταλιστικό κέντρο ολόκληρου του κόσμου.

Γιατί να μην θεωρήσουμε το καπιταλιστικό πνεύμα του Φραγκλίνου, την εμμονή του για την απόκτηση και συσσώρευση του Χρήματος, με Χ κεφαλαίο –θέμα που επανέρχεται στα γραπτά του–, ως έκφραση του τυπικά καπιταλιστικού, κοινωνικού και οικονομικού περιγύρου στον οποίο μεγάλωσε και έζησε; Πολύ περισσότερο που, όπως το αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Βέμπτερ, δεν βρίσκουμε στα γραπτά του, τα οποία είναι κυρίως ωφελιμιστικής εμπνεύσεως, σχεδόν καμία αναφορά στην πουριτανική ηθική¹⁷.

Εντούτοις, όπως ήδη υπογραμμίσαμε πιο πάνω, τα δυο αυτά κείμενα δεν είναι πράγματι τυπικά, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη γενική μεθοδολογική κατεύθυνση του βιβλίου, η οποία θεμελιώνεται στην ιδέα της *εκλεκτικής συγγένειας* ανάμεσα στην καλβινιστική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού. Ο όρος αυτός προέρχεται από την αλχημεία –για την οποία η τήξη των μετάλλων εξηγείται διαμέσου της συγγένειάς τους–, εισήχθη ωστόσο στη γερμανική κουλτούρα χάρις στο περίφημο έργο του Γκαίτε *Die Wahlverwandtschaften* (1809), στο οποίο ο Γκαίτε πραγματεύεται την ιστορία δύο ψυχών που «αναζητά η μια την άλλη, έλκονται και κυριεύουν η μια την άλλη, και αναδύονται μέσα από αυτή την εσώτερη συνένωση σε μια ανανεωμένη και απρόβλεπτη μορφή (Gestalt)»¹⁸. Ο Βέμπτερ, αυτός ο μεγάλος αλχημίστης των κοινωνικών επιστημών, τη μετέτρεψε σε κοινωνιολογική έννοια.

Ο *locus classicus* αυτής της χρήσης του όρου είναι το ακόλουθο απόσπασμα από την *Προτεσταντική ηθική*: «Μπροστά στην τεράστια σύγχυση των αμοιβαίων επιδράσεων ανάμεσα στις υλικές βάσεις, τις κοινωνικές και πολιτικές μορφές οργάνωσης και το πνευματικό περιεχόμενο της εποχής της Μεταρρύθμισης, είμαστε υποχρεωμένοι να ξεκινήσουμε ερευνώντας το εάν κάποιες “εκλεκτικές συγγένειες” (Wahlverwandtschaften) είναι ορατές ανάμεσα στις μορφές της θρησκευτικής πίστης και της επαγγελματικής ηθικής»¹⁹.

Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι αυτή η έκφραση δεν έγινε κατανοητή από τη θετικιστική αγγλοσαξονική υποδοχή του Μαξ Βέμπτερ. Ένα παράδειγμα, που έχει σχεδόν τη μορφή καρικατούρας, είναι η αμερικανική μετάφραση της *Προτεσταντικής Ηθικής* απ' τον Τάλκοτ Πάρσονς το 1930: εκεί ο όρος *Wahlverwandtschaften* αποδίδεται άλλοτε με την έκφραση *certain correlations* και άλλοτε με το *those relationships*²⁰. Ενώ λοιπόν η βεμπεριανή

έννοια παραπέμπει σε μια εσώτερη, πλούσια και σημαντική σχέση ανάμεσα στις δυο μορφές, η «μετάφραση» του Πάρσονς την αντικαθιστά με μια σχέση εξωτερική, κοινότοπη και κενή νοήματος.

Ο Βέμπερ δεν προσπάθησε ποτέ να καθορίσει το περιεχόμενο της εκλεκτικής συγγένειας. Θα μπορούσαμε όμως να υποθέσουμε την ακόλουθη θέση: πρόκειται για μια διαδικασία κατά την οποία δύο πολιτιστικές μορφές – θρησκευτικές, λογοτεχνικές, πολιτικές, οικονομικές κ.λπ. – εισάγονται, μέσω κάποιων αναλογιών ή δομικών *συσχετισμών*, σε μια σχέση αλληλεπίδρασης, αμοιβαίας επιλογής, σύγκλισης, συμβίωσης και ακόμη, σε ορισμένες περιπτώσεις, σύντηξης.

Εάν η αναλογία, η συγγένεια ως τέτοια, αναδεικνύει το πολιτιστικό («πνευματικό») περιεχόμενο των εν λόγω μορφών, ο συσχετισμός τους και η ενεργή αλληλεπίδρασή τους εξαρτάται απ' τις ιστορικές, κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συγκεκριμένες συνθήκες. Υπό αυτή την έννοια, μια ανάλυση με όρους εκλεκτικής συγγένειας – όπως αυτή που σκιαγραφήθηκε από τον Βέμπερ στην *Προτεσταντική Ηθική*, πέρα από κάποιες παρεκβάσεις πολεμικής – είναι απολύτως συμβατή με την αναγνώριση του καθοριστικού ρόλου που παίζουν οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, ενώ θα μπορούσε να ενσωματωθεί στο πλαίσιο μιας προσέγγισης που θα εμπνέεται απ' τον ιστορικό υλισμό²¹.

Μια τελευταία παρατήρηση: Τόσο ο Μαρξ όσο και ο Βέμπερ συμμερίζονται την ιδέα μιας ουσιώδους *ανορθολογικότητας* του καπιταλισμού – η οποία όμως δεν έρχεται σε αντίφαση με την τυπική ή μερική του ορθολογικότητα. Ωστόσο οι μέθοδοι που χρησιμοποιούν, για να εκθέσουν αυτή την ανορθολογικότητα, διαφέρουν.

Ο Βέμπερ τονίζει συχνά στην *Προτεσταντική Ηθική* ότι για το πνεύμα του καπιταλισμού «το χρήμα θεωρείται αυτοσκοπός, που εμφανίζεται σαν να είναι εξ ολοκλήρου υπερβατικός και απολύτως ανορθολογικός, μέσα απ' τη σχέση “ευτυχίας” του ατόμου ή της “ωφέλειας” που μπορεί να αποκομίσει, εφόσον το κατέχει. Το κέρδος έχει μετατραπεί σε αυτοσκοπό προβαλλόμενο από τον άνθρωπο· δεν του υποτάσσεται ως μέσο ικανοποίησης των υλικών του αναγκών». Πρόκειται, υπογραμμίζει, για μια «ανατροπή αυτού που θα ονομάζαμε φυσική κατάσταση των πραγμάτων». Είναι η προέλευση αυτής της *ανορθολογικότητας* που θα πρέπει να ερμηνευθεί, και ο ίδιος προσφέρεται να το κάνει, αναφερόμενος σε «μια σειρά αισθημάτων που είναι στενά συνδεδεμένα με ορισμένες θρησκευτικές αναπαραστάσεις»: πρόκειται για την *προτεσταντική ηθική*²².

Ο Μαρξ, αντιθέτως, ανέλυσε στα γραπτά του αυτό τον ανορθολογικό χαρακτήρα του καπιταλισμού και τον παρουσίασε ως μια μορφή αλλοτρίωσης ανάλογης στη δομή της με τη θρησκευτική αλλοτρίωση: και στις δύο περιπτώσεις τα ανθρώπινα όντα κυριαρχούνται από τα ίδια τους τα προϊόντα: το Χρήμα και το Θεό αντιστοίχως. Ο καπιταλισμός, γράφει ο Μαρξ, «στο βαθμό που οι πράξεις του ή οι παραλείψεις του αποτελούν μόνο μια λειτουργία του κεφαλαίου, που καθαυτή προσωποποιείται έχοντας συνείδηση και βούληση, θεωρεί τις ίδιες του τις δαπάνες ως κλοπή ενάντια στη συσσώρευση κεφαλαίου, όπως συμβαίνει με τα λογιστικά βιβλία της Ιταλίας, όπου οι ατομικές δαπάνες εμφανίζονται ως χρέος του καπιταλιστή απέναντι στο κεφάλαιο»²³.

Αυτή η αλλοτρίωση του καπιταλιστή, «η παρόρμησή του για την απόκτηση πλούτου και η πλεονεξία του, ως απόλυτα πάθη» συνιστούν, σύμφωνα με την άποψη του Μαρξ, τα ιδι-

αίτερα χαρακτηριστικά της ιστορικής προέλευσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, της περιόδου της πρωταρχικής συσσώρευσης²⁴. Αλλά, κατά τον Μαρξ, ακόμη και στον σύγχρονο καπιταλισμό, ο κεφαλαιοκράτης κυριαρχείται σε μεγάλο βαθμό από μια «απόλυτη ορμή για πλουτισμό» (absoluten Bereicherungstrieb), πράγμα που δεν αποτελεί μια προσωπική μανία, αλλά την έκφραση ενός αλλοτριωμένου κοινωνικού μηχανισμού, του οποίου ο ίδιος δεν αποτελεί παρά έναν τροχό. Εξάλλου, ο καπιταλιστής προφανώς και είναι υποχρεωμένος από τους νόμους του ανταγωνισμού να συσσωρεύει και να επεκτείνει το κεφάλαιό του διαρκώς, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε θεώρηση – πράγμα που αναγνωρίζει επίσης και ο ίδιος ο Βέμπερ²⁵.

Επομένως ο Μαρξ, όπως άλλωστε και ο Βέμπερ, είναι πεπεισμένος για την ανορθολογικότητα του πνεύματος του καπιταλισμού, θεωρεί όμως ότι αυτή η ανορθολογικότητα –που ασφαλώς διαθέτει τη δική της συνοχή και τον εσώτερο ορθολογισμό της– αποτελεί ήδη από τη γέννησή της ένα εσώτερο, εμμενές και ουσιώδες χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ως αλλοτριωμένης κοινωνικής διαδικασίας. Πρόκειται για μια διαδικασία που μπορεί, σε κάποια δεδομένη στιγμή, να χρησιμοποιήσει την προτεσταντική θρησκευτική ηθική, δεν έχει όμως την ανάγκη της προκειμένου η ίδια να επιβληθεί.

Σημειώσεις

1. Βλ. το ενδιαφέρον έργο του Derek Sayer, *Capitalism and Modernity. An Excursus on Marx and Weber*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, Routledge, 1991.
2. M. Weber, *Histoire économique. Esquisse d'une histoire universelle de l'économie et de la société*, μτφρ. Christian Bouchindhomme, εκδ. Philippe Raynaud, Παρίσι, Gallimard, 1991, σ. 297-299 και 326.
3. *Le Capital*, σ. 74.
4. Ο.π., I, σ. 533, 621. Η απαλλοτρίωση των εκκλησιαστικών κτημάτων και των άλλων γαιών που καλλιεργούνταν απ' τους χωρικούς εννόησε την εξαθλίωση και την προλεταριοποίηση των αγροτικών μαζών: «Μόνο με τον κ. Ρότζερς, καθηγητή της πολιτικής οικονομίας στην Οξφόρδη, έδρα της προτεσταντικής ορθοδοξίας, αναδεικνύεται το γεγονός ότι η αγγλική πτωχεία προέρχεται από τη μεταρρύθμιση» (σ. 689).
5. K. Marx, *Fondements de la critique de l'économie politique (Grundrisse)*, Παρίσι, Anthropos, 1967, σ. 174.
6. Max Weber, *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, Παρίσι, Plon, 1964, σ. 25· Πρβλ. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Τύμπινγκεν, JCB Mohr, 1920, σ. 12.
7. Weber, *Éthique...*, σ. 107.
8. *Idem*, σ. 26, 248.
9. M. Weber, «Bemerkungen zu der vorstehende "Replik" (1908)», στο J. Winckelmann (επιμ.), *Die protestantische Ethik II. Kritiken und Antikritiken*, Gütersloh, GTB, 1978, σ. 56.
10. Βλ. για παράδειγμα Talcott Parsons, *The Structure of social Action*, Νέα Υόρκη, Free Press, 1966, σ. 510, και Reinhard Bendix, *Max Weber*, Λονδίνο, Heinemann, 1960, σ. 71.
11. *Éthique...*, σ. 35.
12. *Éthique...*, σ. 230.
13. *Éthique...*, σ. 55-56, μετάφραση διορθωμένη σύμφωνα με το γερμανικό πρωτότυπο, *Religionssoziologie*, I, σ. 37.
14. *L'Éthique*, σ. 234, σημ. 85.
15. Παίρνοντας τα δύο παραδείγματα που μας δίνει ο Βέμπερ, για τη σιδηρουργία και τη νηματουργία, βρίσκουμε τα ακόλουθα γεγονότα: α) Η σιδηρουργία του 1643 εμφανίστηκε με τον ακόλουθο τρόπο, σύμφωνα με μια από τις κυριότερες πηγές του Βέμπερ, τον ιστορικό J.A. Doyle (*The English in America*, Longmans, Λονδίνο, 1887,

τ. II, σ. 37): «Το 1643, αφού πρώτα βεβαιώθηκε για την ύπαρξη σιδήρου, ο John Winthrop Jr επέστρεψε στην Αγγλία [η υπογραμμισμένη δική μου – Μ.Λ.], σύστησε μια εταιρεία, προσέλαβε εργάτες και προμηθεύτηκε όλα τα αναγκαία για τις αντίστοιχες εργασίες αντικείμενα». β) Η νηματουργία με προσορισμό την αγορά δεν ξεκίνησε το 1659, αλλά, σύμφωνα με τον Doyle, πολύ νωρίτερα, από τους άγγλους υφαντές που είχαν μεταναστεύσει στην Αμερική. «Το 1639, αρκετοί υφαντές απ' το Γιόρκσάιρ εγκαταστάθηκαν βόρεια του Ίψσουιτς κι έδωσαν στην πόλη τους το όνομα του τόπου καταγωγής τους, Ρόουλυ. Εγκατέστησαν ένα υφαντουργείο και ανέθρεψαν τα παιδιά τους με το επάγγελμα του νηματουργού και του υφαντουργού». Δεν επρόκειτο για ένα μεμονωμένο φαινόμενο και περιελάμβανε σχετικά διευρυμένες και ευμεγεθούς επιχειρήσεις.

16. *Éthique...*, σ. 80-81.

17. Για μια πιο λεπτομερή συζήτηση των επιχειρημάτων του Βέμπερ παραπέμπω στο δοκίμιό μου «Marx et Weber: notes sur un dialogue implicite», στο *Dialectique et Révolution*, Παρίσι, Anthropos, 1974.

18. J.W. Goethe, *Die Wahlverwandtschaften*, Gutersloh, C. Bertslmann Verlag, 1948, σ. 41.

19. M. Weber, *Éthique...*, σ. 107, μετάφραση αναθεωρημένη και διορθωμένη σύμφωνα με το πρωτότυπο, M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, σ. 83.

20. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Λονδίνο, Unwin University Books, 1957, σ. 91-92 (μτφρ. Talcott Parsons).

21. Για μια πιο αναλυτική συζήτηση της έννοιας της εκλεκτικής συγγένειας, παραπέμπω στο βιβλίο μου *Rédemption et Utopie. Le judaïsme libertaire en Europe centrale. Une étude d'affinité élective*, Παρίσι, PUF, 1988.

22. *Éthique...*, σ. 50, επίσης σ. 73, 80.

23. K. Marx, *Das Kapital, I, Werke*, Βερολίνο, Dietz Verlag, 1962, τ. 23, σ. 19. Βλ. επίσης τα *Χειρόγραφα του 1844*: «Όσο λιγότερο τρως, πίνεις, αγοράζεις βιβλία, πηγαίνεις στο θέατρο, στους χορούς, στα καφενεία... τόσο πιο ικανός θα γίνεσαι να αποταμιεύεις και τόσο πιο μεγάλος θα γίνεται ο θησαυρός σου, το κεφάλαιό σου, έτσι που καμιά σκουριά δεν θα μπορεί να τον φθείρει. Όσο λιγότερο υπάρχεις, όσο λιγότερο εκφράζεις την ύπαρξή σου, τόσο περισσότερα θα έχεις, τόσο πιο αλλοτριωμένη θα είναι η ζωή σου και τόσο πιο μεγάλη η εξουκονόμηση της αλλοτριωμένης σου ύπαρξης». K. Marx, *Kleine Oekonomische Schriften*, Dietz Verlag, Βερολίνο, 1953. Σε ό,τι αφορά το θέμα των σχέσεων ανάμεσα στη μαρξιστική προβληματική της πραγματοποίησης και τις αναλύσεις του Βέμπερ, βλ. τη σημείωση του Λούκατς στο *Histoire et Conscience de Classe*, Παρίσι, Minuit, 1060, σ. 237, καθώς και το εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο του Ζ. Γκαμπέλ, «Une lecture marxiste de la sociologie religieuse de Max Weber», *Cahiers Internationaux de Sociologie*, τ. XLVI, 1969).

24. K. Marx, *Das Kapital*, σ. 620-621, και Max Weber, *Éthique...*, σ. 51, 224.

25. K. Marx, *Das Kapital*, σ. 618.

